

Markus Floris Christensen og Anders Ehlers Dam (red.): *Angst i dansk litteratur*. Aarhus Universitetsforlag 2023. 334 sider.

Af Mogens Davidsen

Antologien er et velgørende forsøg på at tage fat på et svært emne i litteraturhistorisk henseende. Svært, fordi litteratur som oftest er et velartikuleret og sprogligt præcist medie, mens angst er karakteriseret ved, at den lammer sproget og efterlader den angstredne stum og stammende.

Den omstændighed har den yderst kyndige redaktion taget højde for, idet den rigtigt skriver i bogens indledning, at selv om angst som erfaring fratager den enkelte sproget, så er netop det måske en af årsagerne til, at forfattere til alle tider har forsøgt at give angsten sprog gennem litterære udtryksformer. Bogen rummer 13 bidrag, som omhandler angst i forskellige forfatterskaber fra H.C. Andersen til Jonas Eika. Samtlige bidrag er velkrevne (og velredigerede) og vidner om, at angst er et væsentligt fænomen, når vi taler litteratur.

Bogens første artikel handler om angst som motiv i H.C. Andersens eventyr og historier, og den er skrevet af Andersen- og Kierkegaardkenderen Jacob Bøggild. Bøggilds tese er – med udgangspunkt i en kyndig analyse af angst i "Den lille Havfrue" – at Andersen i et par af sine tidlige eventyr og historier foregriber den angstopfattelse, man finder hos Søren Kierkegaard i *Begrebet Angest*, og påpegningen af en sådan affinitet mellem Kierkegaard og Andersen er ny i forskningen. "Den lille Havfrue" er skrevet, syv år før *Begrebet Angest* udkom i 1844, og Bøggilds skarpsindige argumentation tager udgangspunkt i, at havfruen er et dæmonisk væsen, og dermed et væsen, der er blottet for ånd. Imidlertid appellerer ideen om at opnå en udødelig sjæl til havfruen og vækker en længsel i hende. Havfruen rummer således et potentiale til at blive ånd og dermed for at ængstes i den forstand, som det drejer sig om i *Begrebet Angest*. H.C. Andersen vælger at konfrontere havfruen med den ultimativt angstgenererende mulighed, som

hendes længsel kan resultere i, nemlig at hun forsvinder og bliver til skum på havoverfladen. Det er således angst i Kierkegaards forstand, der udfoldes i eventyret. Bøggild gennemgår herefter "De vilde Svaner", "Sneedronningen", "Dryaden" og "Iisjomfruen" – hele tiden med skyldigt udblik til Kierkegaard, og han konkluderer sammenfattende, at H.C. Andersens forfatterskab ikke begynder i det romantiske og harmoniske for siden at indoptage splittelsen og disharmonien og dermed bevæge sig over i romantismen. Andersen er fra starten hinsides enhver form for enhedsdyrkende og harmonisøgende romantik. Sammenfattende er det et meget væsentligt bidrag til forståelsen af H.C. Andersen, som Bøggild leverer i sin fine artikel.

Det er oplagt, at stort set alle artikler i antologien på den ene eller anden måde forholder sig til Kierkegaards angstforståelse, men som læser tænker man umiddelbart, at der vel ikke kan være meget nyt at bidrage med i forhold til Kierkegaard selv. Men det kan der faktisk, når man som Isak Winkel Holm skriver om angst og katastrofe i Søren Kierkegaards *Begrebet Angst*. Winkel Holm hæfter sig ved, at der i værket er en forskel på, hvor fokus for angsten lægges. I begyndelsen af *Begrebet Angst* bestemmer Vigilius Haufniensis (Kierkegaards pseudonym) angst som "Frihedens Virkelighed som Mulighed for Muligheden" (Christensen & Dam, 2023, s. 52). Winkel Holm præciserer, at det her ikke drejer sig om muligheden for en eller anden konkret handling eller begivenhed, men om en mere uspecificeret form for mulighed, nærmest et tomt omrids af den foreliggende og kommende frihed. Men halvvejs inde i *Begrebet Angst* bliver angsten beskrevet som et forhold til fare og ikke som et forhold til frihed; subjektets ængstelige "zittren" opstår med muligheden af, at noget kunne gå galt. Winkel Holms tese bliver derfor, at angstbegrebet gradvis *katastrofiseres* undervejs i *Begrebet Angst*: Den fremtidige katastrofe spiller ikke nogen rolle i starten af bogen, men den bliver efterhånden mere og mere afgørende. Dermed operer Haufniensis med en form for angst, som de fleste kan relatere til – ikke mindst i de tider, vi lever i: angsten for at noget frygteligt kan ske. Winkel Holm skelner således mellem to afledninger af angst i forhold til Kierkegaard, frihedsangst og katastrofeangst. Katastro-

feangsten er det, der gør *Begrebet Angest* relevant i dag, og Winkel Holm nævner klima- og atomkatastrofer som nærværende og skræmmende eksempler. I afsnittet "Tsunamisanser" kobler Isak Winkel Holm katastrofeangsten til Inger Christensens digtsamling *Alfabet* fra 1981. Samlingens digte kredser om de to atombomber, der afsluttede 2. verdenskrig, og de mange tusind atombomber, der truede med at afslutte den kolde krig og dermed også den menneskelige civilisation. Det er en pointe hos Winkel Holm, at katastrofen i Inger Christensens digtsamling ikke bare er digtsamlingens objekt, den er også digtsamlingens optik. Digterjeget ser ikke kun *på* katastrofen, men ser også verden *fra* katastrofen. Alfabet er således et vidnesbyrd om, at katastrofeangst synes at konstituere hele vores måde at forstå verden på, og derfor er Isak Winkel Holms etablering af dette begreb vigtig og kommet for at blive.

Jeg kan ikke gennemgå alle artikler i detaljer, men vil henvise særligt interesserede til selv at læse om bl.a. "Angst og tekst hos kvindelige gennembrudsforfattere" af Annegret Heitmann, om "Angstens former hos Herman Bang" af Anna Sandberg, om angst i Svend Åge Madsens tidlige forfatterskab af Henrik Zetterberg-Nielsen, om angst i Henrik Nordbrandts *Jetlag* af Louise Mønster og om "Fremtidsangst i Jonas Eikas *Efter solen*" af Sophie Wennerscheid.

Markus Floris Christensen hæfter sig indledningsvist i sin artikel "Angstens formforvandlinger: Om litteraturens aktualitet i angstsamfundet" ved, at hvor angst som tema i litteraturhistorien tidligere har været forbundet med en forestilling om digteren som åndelig autoritet, som læseren kunne søge hjælp hos og klage sin nød til, når angsten meldte sig, så er litteraturhistorien i nutidens samfund ikke et område, man søger til for at finde lindring af angst. Man kan med en vis ret hævde, at netop den foreliggende antologi dementerer Floris Christensens tese, idet den jo netop søger til litteraturen for at formidle – javel, men også for at kunne manøvrere i angstens veje og vildveje. Videre argumenterer Floris Christensen for, at det 21. århundredes vestlige angstsamfund kan ses i forlængelse af den sprog- og kulturkrise, der indtrådte med modernismens fremkomst, og som i litteraturen fik et modsvar i den moderne poesi. I

Die Struktur der modernen Lyrik fra 1956 anslår Hugo Friedrich, at angst er en obligatorisk bestanddel af moderne poesi, og han tilføjer endvidere det kvalitative kriterium til tematiseringen af angst i moderne poesi, at det er de fineste og mest menneskelige tekster, der fremhæver angsten som en grundlæggende menneskelig oplevelse. Friedrichs tese er, at man i førmoderne litteratur altid kunne finde en vej ud af angstens mørke, hvorimod moderne litteratur ikke tilbyder nogen form for opbyggelighed eller mulighed for at vikle sig ud af angsten igen. Denne tese hos Friedrich kommer Floris Christensen med et korrektiv til, idet han gennem analyser af digte af Thorkild Bjørnvig, Inger Christensen og Søren Ulrik Thomsen viser, at det er rimeligt at tale om, at der er forløsningsmuligheder for angsten i disse digteres værker. Det er ganske godt gjort, og det giver perspektiv i forhold til at opsøge også de moderne digte med henblik på at søge udveje for angsten i angstsamfundet.

Jeg kan tydeligt huske, at jeg i de tidlige halvfjerdser så Rainer Werner Fassbinders film *Angst essen Seele auf* (1974) om det ulige kærlighedsforhold mellem en ældre tysk rengøringskone og en noget yngre marokkansk gæstearbejder (som det hed dengang). Det var nu ikke så meget filmens handling, der slog mig, det var snarere den omstændighed, at filmens titel var "forkert". Forkert, fordi den ikke var på korrekt grammatisk tysk. Først langt senere gik det op for mig, at titlen var genial, fordi den udtrykte en angstens modalitet, om man vil. Naturligvis hang titlen sammen med, at den var lagt i munden på den unge marokkaner, men for den almindelige betragter og tyskkyndige sætter sprogfejlen sig i sindet som angstens vidnesbyrd og som et ubehag eller en ængstelse, der dukker op, hver gang man støder på titlen. Når jeg nævner min erindring om Fassbinders film, er det, fordi langt de fleste sproglige vidnesbyrd om angst i antologien *Angst i dansk litteratur* er påfaldende korrekte i sproglig henseende. Det er, som om angstens modalitet ikke rigtigt kommer til at karakterisere den litteratur, der handler om angst. Og det er jo nok rigtigt, at meget dansk litteratur om angst betjener sig af sprog, som har meddelelsen i højsædet. Derfor er der god grund til at nævne en digter, der ikke er med i antologien, men hvis digtning er udsprunget af – og

til stadighed kredser om – angst. Jeg tænker på F.P. Jac, hvis stadi-ge ”sprogen” med uventede ordsammensætninger og udtryk, der straks får computeren til at understrege alt med rødt, i mangt og meget er præget af den nævnte angstmodalitet. Jacs sprog sætter sig i kroppen som angsten selv. Billedligt talt tager Jacs sprog ikke omvejen via storhjernen for at blive tydet og oversat, det appellerer direkte til krybdyrhjernen, hvor angsten selv har sæde. Som det hedder i hovedværket *Misfat* fra 1980:

Jeg har været på spritten lige siden jeg fandt rede på mig selv, [...] jeg måtte ud af støjen med en finger i munden og blomster i håret, finde et hjørne og tømme en balle gin mens bladene sprang fra alle træerne jeg mener jeg duer bedst på grænsen til whisky og porter, [...] jeg har været på angsten længere end tulipanen vist står mod til, [...] jeg har været på spritten længe inden at digtet og kærligheden blev en mulighed [...] (Jac, 1980, s. 104)

Med F.P. Jac melder temaet om alkoholisme som et angstens føl-gefænomen sig, og dette kunne nok have tålt en nærmere behand-ling. Angst og drikkældighed rækker fra F.P. Jac og helt tilbage til Johannes Ewald.

Antologien er naturligvis begrænset af, hvad der har ligget skribenterne mest på sinde i forhold til en litterær behandling af angst. Det nævnes dog i indledningen, at man også finder angst som motiv hos netop Johannes Ewald, og det er nok en af de tid-ligste litterære beskrivelser af angst på dansk. Det findes for ek-sempel i Ewalds læsedrama *Adam og Ewa eller den ulykkelige Prøve* fra 1769. Som titlen angiver, er det et drama om syndefaldet, og det er bemærkelsesværdigt, fordi værket snarere end at pege på slangen i paradiset og satan selv som ydre årsag til uddrivelsen af Paradiset udfolder Adams og Evas fald som psykologisk fænomen, der har at gøre med de første menneskers indre beskaffenhed. Eva fremstilles fra begyndelsen som en person, der ønsker at vide me-get mere om verden, end paradiset kan indfri, og man kan således sige, at opgøret med Guds orden er lagt ned i hende fra starten.

Adam, derimod, ønsker så at sige at bevare sin uvidenhed intakt, og han vil helst bare være lydige over for Guds bud og skærme sig mod farlige tilbøjeligheder. Han føler sig bestormet og overvældet af en "Hob af Gisninger" (Ewald, 1769, s. 52) og beder derfor om, at hans bevidsthed må blive bundet til det umiddelbart sansede. Han udtrykker (i stive aleksandrinere), hvad han er bange for således:

Sæt Synet selv til Maal! – Lad förste Skygge være
 En Grændse for min Magt og Grændse for min Ære! –
 O Nok! – O meer end nok! – Jeg er – jeg har – jeg veed. –
 Men flye min Siæl et Svælg af bundlös Mulighed! – (s. 53)

Særligt opmærksomme vil nok tænke Kierkegaard, når de konfronteres med citatet fra Ewalds læsedrama, og for helt at forstå det kræver det et par mellemregninger: Evas klare selvhævdelse, hendes følelse af sit jugs selvgyldighed, må nødvendigvis manifestere sig som "noget andet" end jegets udspring (som er Gud), for at det giver mening at tale om hende "selv". Hævdelsen af jeget bliver derfor uløseligt forbundet med frihed, og i den forbindelse er det nærliggende, at vi opholder os lidt ved, hvad Kierkegaard udfolder om forbundetheden mellem frihed og syndefald i *Begrebet Angest*. Heri ses nemlig frihed og synd som uadskillelige størrelser, og den første synd handler om at ville frihed fra Gud. Endvidere pointerer Kierkegaard, at friheden på en gang er både dragende og skræmmende og føder en angst af lignende tvetydig karakter. Derved bliver angst knyttet til mulighed:

[...] Angest er Frihedens Virkelighed som Mulighed for Muligheden. Man vil derfor ikke finde Angest hos Dyret, netop fordi det i sin Naturlighed ikke er bestemt som Aand. (Kierkegaard, 1844/1997, s. 348)

Kierkegaards passage kan ligefrem gælde som fortolkning af Adams tidligere citerede ønske: "O nok! – O meer end nok! – Jeg er – jeg har – jeg veed. –/ Men flye min Siæl et Svælg af bundløs Mulighed! –" Adam er bestemt som ånd (den har Gud indblæst),

og hans paradoksale ønske om at flygte fra muligheden – og syndefaldet – for at leve i ”naiv” dyriskhed er derfor netop en umulighed, som Ewald udmærket er klar over og pointerer, idet han lader menneskets karakteristikon frem for noget – sjælen – ”flye” fra det, der karakteriserer den: muligheden. Ewald bestemmer således angst som noget eksistentielt, og som et almenmenneskeligt vilkår, og det er påfaldende og overraskende, at han, 75 år før Kierkegaard udgiver sit centrale værk om angst, foregriber Kierkegaards konklusioner på dette område.

Hvordan Ewalds præcise karakteristik af angst hænger sammen med hans velkendte drikfældighed, kan være vanskeligt at udrede. Imidlertid er der et vidnesbyrd i et brev til hans nære ven, den senere politiker og statsminister, Frederik Moltke om digterens lejlighedsvis forsvinden fra verden i det, han kalder sin ”Fjerding-Aars Hurry Durry”, hvilket det er nærliggende at oversætte til kvartalsdrikkeri. Han forsøger at forklare, hvordan han i disse perioder glemmer alt og alle:

Jeg har i disse sidste otte Dage været i mit sædvanlige Fjerding-Aars Hurry Durry – Jeg maae endskjønt jeg har meget at skrive, dog i en Hast først oplyse Dem dette –

Min Imagination nemlig, min heede luunefulde Indbildnings-Kraft, kan holde det ud omtrent i to Maaneder og tre Uger at gaae et jævnt Trotte eller høyt en kort Gallop under Religionens, Fornuftens, Dydens og Sædernes Tøyle – men kommer den fjerde Uge i den tredie Maaned, da tager den i Almindelighed for sig selv, bruuser og sprudler, sætter over Gjerder og Gryfter, og da – – – maae Fanden kunde holde den – Det er at sige – den seer i lang Tid lutter ærgrende, spottende, truende, martrende Billeder, og pruster kun derved, fordi Religion eller Fornuft klapper den paa Manken, og siger – Oha – – O – Ptrr – Men tilsidst, naar de blive trætte af at sige Ptrr – og den ved lang Hviile er blevet vælig – og pludselig et skrækkende Billede viser sig for den – – da faaer den Kuller – da Farvel Rytter! – Undertiden kaster den ham i Skarnet – Og det er næsten vederfaret mig denne Gang – I

det mindste hænger jeg kun i den ene StigBøyle! – (Ewald, 1919, s. 381-382)

Ewald sammenligner sin fantasi med en hest, som han, væbnet med dyd, fornuft, religion og samfundsbaseerede rutiner ("Sæder"), forsøger at tøjle. Hvert kvartal afsætter hele den rutineprægede trummerum imidlertid så skræmmende og angstbaseerede billeder, at digteren falder af hesten og drikker sig i hegnet (hesten kaster ham i "Skarnet").

200 år efter Ewald er angst stadig en konstant i dansk litteratur, bl.a. hos den ikke mindre selvdestruktive Ole Sarvig. I Marianne Stidsens bidrag "Mellem politik og eksistens" forsøger forfatteren sig med en nytolkning af Ole Sarvigs angsttema. Stidsen vil bl.a. gøre opmærksom på, at temaerne angst og identitetsløshed hos Sarvig ingenlunde er hevet ud af tid og rum, som især ideologikritikken anklagede Sarvig og den øvrige Heretica-bevægelse for, så hun vil derfor vise, at Sarvig ikke kun havde blik for den eksistentielle og almengyldige side af angsten. Det er en velkommen og vellykket argumentation, Stidsen leverer, idet hun inddrager Erich Fromms socialpsykologiske studie af angst og frihedsflugt og Anthony Giddens' begreber om modernitet og selvidentitet. I værket *Flugten fra friheden* fra 1941 sætter Erich Fromm Kierkegaards psykologisk-eksistentielle forståelse af angst ind i en historisk og social kontekst, der forbinder den med det moderne samfund og dets udvikling. Froms *scoop* – og dermed også Stidsens – består i, at angsten forstås som tveægget. På den ene side er den det fineste adelsmærke for mennesket, fordi den vidner om vores unikke anlæg for refleksion og selvrefleksion og det, der betinger den menneskelige civilisation i ikke mindst Europa med demokratier, frihedsrettigheder, retssystemer, avanceret teknologi og forfinet kunst; alt det, vi forstår som humanitet. På den anden side har den øgede moderne frihed den bagside, at vi har svært ved at føle os hjemme i den verden, vi selv har skabt. Det kan få os til at løbe væk fra friheden og underlægge os totalitære regimer, der får angsten til at gå væk, men angstfriheden betales med friheden selv som en høj pris. I 1941 med nazismen som kontekst, og også mens Sarvig digter nogle af sine væsentligste vær-

ker, var det rasende aktuelt. Marianne Stidsen kommer godt i mål med at vise, hvordan Sarvig er uhyre bevidst om den specifikke historiske samtid, han befinder sig i. Det er mest tydeligt i hans essayistik, f.eks. i *Midtvejs i det 20. århundrede* fra 1950, hvor han bl.a. udviser stor sans for huses ydre, håndgribelige betydning (modsat hvordan digtene i en samling som *Jeghuset* fra 1944 ofte er blevet udlagt meget symbolsk og meget lidt konkret). Stidsen bringer således hele Sarvigs univers i kontakt med en mere konkret, tids- og stedbundet verden af den type, som Erich Fromm og Anthony Giddens beskriver, og det synes jeg er en litterær velgerning. Samtidig pointerer hun frihedens værdi og ukrænkelighed i en tid, hvor totalitarisme i mange former lokker med en frihed fra angst, hvis vi giver køb på friheden. Litteratur spiller en ikke uvæsentlig rolle i hele den forhandling.

Anders Juhl Rasmussen skriver om angst og psykose med udgangspunkt i Tove Ditlevsens sene forfatterskab. Det er en vigtig artikel, fordi Juhl Rasmussen tager livtag med angst som et patologisk fænomen, knyttet til reel sindssygdom og psykose, som Tove Ditlevsen var diagnosticeret med. Da Juhl Rasmussen var lektor på Syddansk Universitet, var han en af foregangspersonerne (sammen med Anne-Marie Mai) for den særlige anvendelse af litteraturfaget, som har fået betegnelsen narrativ medicin. Hvor der ellers i faget findes en del berøringsangst over for at gå i dialog med en medicinsk virkelighedsforståelse og behandlerpraksis, er det velgørende at se, hvordan narrativ medicin tilstræber at være en form for litteratur i brug. Juhl Rasmussen åbner sin artikel med noget af et scoop, idet han sidestiller Tom Kristensens voldsomme angstbillede fra *Hærværk* ("Asiatisk i Vælde" osv.) med Ditlevsens noget mere lavmælte, men på sin vis mere nærværende og skræmmende udgave af angstfølelsen, her fra samlingen *De voksne* fra 1969:

Ulykken er ikke
sygdom og død eller
voldsom forvandling.
Angsten går langt over
tankens yderste grænse.

Ubemærket og farlig som
 celler der vokser
 lever den i dig og næres
 af hverdag og vane.
 (Christensen & Dam, 2023, s. 189)

Vi får således et kvindeligt modbillede til den maskuline voldsomhed, og oplevelsen af, at angsten næres af hverdag og vane, er nærmest uafrystelig.

Anders Juhl Rasmussen skelner mellem de ikkepatologiske skildringer af angst hos Ditlevsen i erindringerne om barndom og ungdom, hvor angst er en almen grundtilstand hos mennesker i henhold til Kierkegaards bestemmelser, og angst som patologisk tilstand, hvor angst er noget behandlingskrævende. Dette ses især i den selvbiografiske roman *Ansigtterne* fra 1968, hvor angsten kobles til gradvis forstærkede hallucinationer og vrangforestillinger, altså en reel psykotisk tilstand. Så kan man selvfølgelig spørge, hvad den medicinske og biokemiske forståelse af angst kommer den fantasiskabende litteratur ved, og der får vi svaret fra Juhl Rasmussen, at de to registre kun vanskeligt kan adskilles, især hvis man har modet til som blød humanist at bevæge sig ind på de hårde hvidevarers område.

Under overskriften "Undergangens angst" skriver Anders Ehlers Dam om tidsatmosfæren i Henrik Pontoppidans *De Dødes Rige*. Han tager afsæt i Pontoppidans digt "Tilstaaelse" fra 1919, hvor digteren forsøger at sammenfatte det, der er det grundlæggende i hans forfatterskab. I digtets tredje strofe hedder det i tilbageblikket på romanerne (*Det forjættede Land*, 1891, *Lykke-Per*, 1898-1904, og *De Dødes Rige*, 1912-16): "Det blev et Angstens Raab fra een/ som under Middagsluren/ et Mene, Mene Tekel saa/ i Lueskrift paa Muren" (Christensen & Dam, 2023, s. 123).

Pontoppidan henviser således til profeten Daniel fra Det Gamle Testamente, som forudser den overmodige konges og det babyloniske riges undergang. Pontoppidan opfatter med andre ord sig selv som en, der ser og forstår tidens tegn på undergang. Og tegnene opfattes som angst. Ehlers Dam fremhæver, at Pontoppidan

ikke tolker tegnene på klassisk intellektuel vis gennem analyse og gennemlysning, men tegnene er derimod de fortællinger og billeder, der manifesterer sig i romanerne. Angsten kommer ikke indefra; den har ikke et isoleret udspring i psyken hos Pontoppidan, men kommer udefra, foranlediget af tiden.

Ehlers Dam fokuserer på *De Dødes Rige*, hvor Pontoppidans "Underverdens-Billede" viser en uheroisk moderne verden, der af magelighed og frygtsomhed, lunkenhed og svaghed ikke vil konfrontere sig med lidelse og tragik. Det fortrængte vender imidlertid tilbage i forvrænget form hos karaktererne i romanen, og angstens manifestation hos fire af de vigtigste karakterer i bogen, Torben Dihmer, Jytte Abildgaard, Tyge Enslev og Mads Vestrup, fremskrives glimrende af Ehlers Dam. Mads Vestrup, den jyske svovlprædikant, der er blevet afsat som præst på grund af hor, er særlig interessant for forståelsen af den moderne storby i romanen. I *De Dødes Rige* er storbyen, København, det primære sted for det moderne, fremmedgjorte liv blandt individualistiske masse-mennesker. For Mads Vestrup, der som ung bondestudent læste til præst i hovedstaden, og som altså siden vender tilbage som prædikant, er storbyen en angstprovokerende oplevelse. Han er knuget, ensom og modløs i "den vintermørke By".

De endeløse Husrækker gav ham Angstfølelser, Mavnen var daarlig og Søvn urolig. Derfor blev ogsaa Tønen i hans Taler og Artikler stadig mere mørk og fjendtlig stemt mod den stundesløse og opjagede Storstadsvimmel, der i hans Øjne jaskede Livet hen som en dum Karnevalsspøg. (Christensen & Dam, 2023, s. 133)

Storbyen er for Mads Vestrup en "Stenørken", "et mørke, i hvilket en fremmedgjort, ualvorlig anonym masse bevæger sig rundt mellem hinanden i hvileløs kontinuerlig bevægelse" (s. 133). Ehlers Dam påpeger, hvordan angsten hos prædikanten også hænger sammen med den moderne arkitekturens anonymitet. Netop dette er kendt i den civilisationskritiske litteratur i årene omkring 1900. Storbyen sås som et nedbrydende sted i denne litteratur, der blandt

andet støttede sig til diverse neurasteniteorier. "Man mente, at storbyen gav ly for en nervøs og feberagtig befolkning, hvis mentale liv, som Georg Simmel formulerede det i 1903, var ubønhørligt asocialt og drevet af penge", citerer Ehlers Dam Anthony Vidler (s. 133).

Ehlers Dam nævner i den forbindelse Henrik Pontoppidans bror, psykiateren Knud Pontoppidan (som i parentes bemærket er den skrækkelige læge Professor Hieronimus i Amalie Skrams nøgleroman, der er betitlet med professorens navn). Knud Pontoppidan tematiserede storbyernes negative indvirkning på psyken allerede tilbage i 1886 i skriftet *Neurastenien. Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*. Han skriver her, at storbyen overanstrenger nerverne og skaber søvnløshed og angst. Ehlers Dam konkluderer i den forbindelse, at Henrik Pontoppidans opfattelse af storbyen i *De Dødes Rige* ikke er fjern fra broderens analyser af nervøsitet, angst og udbrændthed. Det er interessant, at den civilisationskritiske opfattelse af den moderne arkitekturs anonymitet som angstprovokerende bringes til torvs al den stund, at den gryende modernisme i arkitekturen netop havde den stik modsatte hensigt. Den moderne byggestil, som var i sin vorden, mens Pontoppidan skrev sit værk, var tænkt som et beboeligt Utopia. Man var helt igennem af den opfattelse, at hvis man fik god arkitektur, ville folks liv blive bedre. Arkitekturen ville forbedre folk, og folk ville forbedre arkitekturen. Den moderne arkitektur skulle være id'ets endeligt, som Robert Hughes skriver i *The Shock of the New* fra 1980 (dansk udgave 1981, s. 165). Inden for ville der ikke længere være aggressioner, og konflikterne om mit og dit ville blive løst. Sådan gik det som bekendt ikke, og det er et spørgsmål, om det er den civilisationskritiske udlægning af den moderne arkitektur som angstskabende eller den utopiske forestilling om samme anonyme arkitekturs velsignelser, der i dag fremstår som mest naiv.

For nu at blive ved utopien, så forekommer den korte slutning på *De Dødes Rige* som netop utopisk. Den moderne verdens angst brændes væk, da en flok mennsker på Favsingholm påbegynder en ny tilværelse på tomten af moderniteten. De stiger ombord i en slags Noas ark i form af en alternativ livsform i samklang med naturen. Som Ehlers Dam skriver, er der tale om en radikalt anti-

moderne utopi, hvor forbindelsen til virkeligheden er genskabt. Dette alternativ er utopisk, fortsætter Ehlers Dam, men samtidig antiidealistisk, for målet er netop at nedbryde den moderne idealisme og dens virkelighedsflugt. Der har været utallige vurderinger af slutningen på *De Dødes Rige*, og Ehlers Dam slår til lyd for, at man skal tage Pontoppidans slutning på romanen meget alvorligt. Han gennemskrev og reviderede værket adskillige gange, og han har været helt bevidst om slutningens åbne og overraskende karakter, hvor der pludselig til sidst foretages en vending. Den fremtidige verden, der fremkaldes på *De Døde Riges* sidste sider, kaster et lys tilbage på den moderne epoke, og først derved bliver denne rigtig synlig, skriver Ehlers Dam. Det er således fremtidsvisionen, der relativiserer den moderne epoke. "I romanen er denne fremtid ikke udfoldet, for den er så godt som ukendt og viser sig kun kort til sidst i teksten. Men nutiden bliver synlig som afgrund i romanens glimt af en ny grund" (Christensen & Dam, 2023, s. 139), slutter Ehlers Dam sit væsentlige bidrag til antologien.

Der skal afslutningsvist lyde en kraftig anbefaling af antologien *Angst i dansk litteratur* fra denne anmelder.

REFERENCER

- Christensen, M.F., & Dam, A.E. (red.). (2023). *Angst i dansk litteratur*. Aarhus Universitetsforlag.
- Ewald, J. (1769). *Adam og Ewa eller Den Ulykkelige Prøve, Et dramatisk Stykke i fem Handlinger med Mellemsange*. Kiöbenhavn, Cl. Philibert.
- Ewald, J. (1919). *Johannes Ewalds samlede Skrifter* (bd. 4). Det danske Sprog- og Litteraturselskab/Gyldendal.
- Hughes, R. (1981). *Det chokerende nye*. Samleren.
- Jac, F.P. (1980). *Misfat*. Borgen.
- Kierkegaard, S. (1997). *Begrebet Angest*. I *Søren Kierkegaards Skrifter* (bd. 4, s. 307-461). Søren Kierkegaard Forskningscentret. Gad. [Oprindeligt publiceret 1844].